

РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ

УДК [355:364-6+341.34-052](477)

© *Марина ДУБИК*

«ВІДМОВНИКИ» – ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ПОЗА ПРОЦЕСОМ КОМПЕНСАЦІЙНИХ ВИПЛАТ

Розглядаються звернення щодо компенсаційних грошових виплат громадян – жертв нацистського переслідування, які з різних причин не були визнані такими державою та відповідними установами. Створено колективний портрет «відмовників». Аналізуються мотивації звернень громадян в УНФ, характеризуються різні групи «відмовників», висвітлюються проблемні випадки, розв'язання яких залежало від позиції Експертної комісії УНФ, дається оцінка ставленню громадян до сум та процесу виплат.

Ключові слова: *Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», «відмовники», жертви нацистських переслідувань (остарбайтери, військовополонені, фольксдойче), Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».*

До особливої групи забутих учасників війни можна зарахувати тих жертв нацистських переслідувань, які через різні причини не були визнані такими державою та відповідними установами. Здебільшого набуття статусу проходило через процедуру нарахування компенсаційних виплат жертвам нацизму, тому ті, хто його не отримав, на персональному рівні виявилися виключеними з числа цих жертв.

Пропонований матеріал був підготовлений у рамках Бохумського проекту з аналізу діяльності Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (далі – EVZ), джерельною базою для якого стало листування українських громадян (претендентів на компенсаційні виплати) з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України (далі – УНФ) 1997 – 2003 рр., передане на зберігання до Інституту історії України Національної академії наук України. Нині ці документи розміщуються у приміщенні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» [1].

Як правило, ця кореспонденція підлягала утилізації після 5 років зберігання. У такий спосіб були повністю знищені документи 1993 – 1996 рр. (відомо, що ні в Російській, ні в Білоруській партнерських організаціях таке листування теж не збереглося). У 2004 р. Інститут історії України за ініціативою співробітників відділу історії України періоду Другої світової війни запропонував взяти під власну відповідальність зберігання такої документації з метою її історичного дослідження, оскільки вона містить безцінну історичну інформацію про життя як у роки війни, так і в повоєнний час різних верств українського населення, причому не лише колишніх оstarбайтерів, як це можна було б припустити. Нині співробітники відділу проводять обробку документації, на черзі тематичні публікації витягів із листів громадян: життя під окупацією, долі дітей під час війни, концтабори, примусова праця в Райху, життя після звільнення і т. д. На 2013 р. був запланований перший випуск документальної серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення в листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення», умістилися б найзмістовніші листи.

Основна мета цієї розвідки – на підставі зазначеного листування і з урахуванням досвіду двох років роботи автора в УНФ із найбільш складними випадками з визначення категорії заявників та пошуку підтверджуючих документів, відтворити колективний портрет тих, хто через різні причини залишився за рамками процесу виплат. Для цього було проаналізовано мотивацію звернень громадян в УНФ, охарактеризовано різні групи «відмовників», розглянуто проблемні випадки, розв'язання яких залежало від позиції Експертної комісії УНФ, дана оцінка ставленню громадян до сум та процесу виплат. Автор не ставив перед собою мету звинуватити в неправильності прийнятих рішень, а тільки спробував представити на типових прикладах складність застосування розроблених для виплат критеріїв до неоднозначних долей конкретних людей; розбіжність в очікуванні жертв нацистських переслідувань із реальним станом проведення компенсаційних виплат.

Характеристика документального комплексу. Колекція УНФ налічує загалом 1 202 прошиті справи без наскрізної нумерації та 8 тек із розрізненими документами (кожна справа містить 60 – 100 листів громадян, загальна кількість звернень становить 75 – 100 тис.). Переважну кількість справ сформовано за номером вихідної відповіді УНФ (яка, як правило, додається в копії), із них 97 справ датуються 1997 р., 116 – 1998 р., 109 – 1999 р., 135 – 2000 р., 154 – 2001 р., 371 – 2002 р. і 220 справ – 2003 р. Здебільшого до листа додається копія відповіді фонду, що полегшує проведення аналізу причин відмови та його мотивації.

Листи, за невеликим винятком, написані від руки, що часто ускладнює їхнє прочитання. Значна частина написана безграмотно, в окремих випадках можна говорити про унікальний стиль автора, оскільки не можна визначити мову звернення. Трапляються листи, написані у віршованій формі. Так, одна заявниця написала дев'ять сторінок римованого тексту про своє життя в таборі. У цілому,

незалежно від змісту, листи є своєрідним портретом покоління з важкою долею і своєрідним світоглядом. Ці люди несуть на собі відбиток перенесених страждань.

Більшість звернень мають формальний характер: автори повідомляли анкетні дані, запитували про процедуру та терміни виплат, висловлювали скарги на затягування виплат або несправедливе рішення. Листи «відмовників», переважно тих осіб, хто не мав підтвердних документів, як правило, більш розгорнуті. Особливу цінність становлять листи громадян, що мають гарну пам'ять і дар оповідача. Збережені в пам'яті авторів листів подробиці збагачують наші уявлення про війну. Вони містять відомості про повсякденне життя в період війни, концентроване щоденне випробування людини в усіх його проявах, прискорений процес змін його життя та зміни його самого з часом і на кожному часовому відтинку. Дистанція в 60 років наклала відбиток на осмислення самим автором давно минулих подій, стимулювала його до рефлексій із приводу пережитого. Часто самотні хворі літні люди, які потребували допомоги, оцінювали події і самих себе в тих обставинах так, як це диктував їм власний досвід, а не як нав'язувала офіційна історія. Тривалий час вони були змушені приховувати багато обставин свого нелегкого життя, та й нині не всі із них знайшли співрозмовника, щоб посвятити його в усі негаразди своєї долі. Тому листи до УНФ для деякого з них стали своєрідною сповіддю. Більше того, багато з авторів розглянутої кореспонденції вже померли, опис пережитого часто є єдиним свідченням перипетій конкретної долі.

Оскільки робота з обробки документації ще не завершена, можна говорити тільки про вибірковий аналіз кореспонденції. Зміст листів «відмовників» у справах загального формування є вкрай нерівномірним (крім документації Апеляційної комісії).

Усі листи розглянутої колекції можна умовно розділити на три групи: перша – листи щодо виплати разової допомоги за рахунок виділених ФРН коштів (перша виплата), яка була здійснена переважно в 1994 – 1998 рр. (у матеріалах 2002 р. трапляються листи з приводу першої виплати)¹; друга – листи 1999 – 2000 рр. із питаннями щодо порядку та строків виплат компенсації за рахунок коштів фонду EVZ (друга виплата), причому до прийняття Закону ФРН відповіді УНФ на листи громадян відображали стан перемовин на той момент і могли провокувати нові невиправдані очікування; третя – щодо практики здійснення другої виплати, починаючи з 2001 р.

У ході проведення першої виплати не було жорстких вимог до представлених документів – достатньо було надати архівну довідку про перебування на примусових роботах у Німеччині (різниця між виплатами за роботу в промисловості (600 ДМ) і сільському господарстві (560 ДМ) була незначною), однак зарахування громадян до іншої групи викликало в них обурення. Ганна С.

¹ Україна отримала в 1993 р. 400 млн ДМ від загальної суми в 1 млрд ДМ (Росія – 400 млн, Білорусь 200 млн ДМ), причому ця сума від початку не була достатньою (порівняно з кількістю претендентів у Росії та Білорусі). На одного претендента припадала сума 615 ДМ при 650 тис. претендентів (загалом виплати отримали 680 тис. жертв нацизму та їхніх нащадків). У Росії сума становила 1 000 ДМ (претендувало 450 осіб), у Білорусі – 812 ДМ (претендувало 130 осіб).

писала, що отримала 560 ДМ, «суму, яку отримували ті громадяни, які працювали в селі в бауера. Звичайно, що це була велика допомога мені для покупки ліків та перебування в лікарнях, але я заперечую і вважаю це несправедливим, тому що я, хоч і працювала в селі, але не в бауера, а на фабриці... Таким чином, прирівнювати мене до тих, хто працював на бауера, несправедливо...»².

На відміну від першої виплати, обов'язковою вимогою фонду EVZ було чітке зазначення в підтвердному документі місця роботи.

Через неналежну збереженість документів військового часу далеко не кожен громадянин зміг підтвердити конкретне місце роботи на підприємствах у промисловості, і такі претенденти отримували компенсацію за категорією «роботи в сільському господарстві», що призводило до зменшення суми виплат. Для порівняння: у ході першої виплати пониження категорії було істотним зниженням суми виплат тільки для тих, хто не зміг підтвердити своє перебування в концентраційному таборі.

Після відомого скандалу з «Градобанком», через який здійснювалася перша виплата, у кореспонденції постійно відчувається страх людей бути ошуканим і не отримати обіцяне. Деякі заявники писали мало не щомісяця по всіх інстанціях – Президенту, Генеральному прокурору і т. д. з вимогою пояснити, чому досі їм не виплачені компенсації.

Як правило, у ході першої виплати не приймалися заяви без підтвердних документів, а також від військовополонених і спадкоємців померлих до 1993 р. жертв, тобто відмову такі громадяни отримували на етапі подачі заяв. При здійсненні виплати від EVZ заяви могли подаватися без підтвердних документів, які можна було надати пізніше, хоча до визначення процедури навіть у відповідях УНФ 2000 р. вказувалося, що без документального підтвердження роботи на конкретному підприємстві або місця перебування заяви прийматися не будуть.

Мотивація звернень до УНФ. До Українського фонду громадяни зверталися, здебільшого, з приводу отримання компенсаційних виплат. Нужденне життя і можливість отримати хоч якусь копійку були при цьому визначальними мотивами. Одні заявники сприймали надані фінансові виплати як зароблені гроші, інші скаржилися на мізерність сум, неадекватних перенесеним стражданням. Деякі заявники зверталися в УНФ для отримання статусу учасника війни, який надавав певні пільги для громадян. Так, Наталія П. писала про те, що з 1992 р. вона отримувала пільги як ув'язнена трудового табору, а з 1996 р. її зрівняли в статусі з усіма, хто народився до війни і пережив воєнний час, і майже всі пільги були зняті з учасників війни. До УНФ вона зверталася за підтвердженням її особливого статусу [2]. Марія Т. вимагала компенсацію за смерть батька в концтаборі: «Не для розваг це, а для того, щоб поїхати в Маутхаузен... і побачити, де загинув мій батько» [3].

Велику проблему склало неправильне тлумачення авторами листів термінології, що вживається в процесі реалізації виплат. Особливо слід вирізнити

² Колекція листів громадян до УНФ зберігається в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Київ (далі – Колекція УНФ). Справа 36 – 1999.

терміни «концтабір» (для багатьох заявників місце, де вони утримувалися за колючим дротом, було концтабором), «жертва нацистських переслідувань», «компенсація».

Основною причиною необґрунтованих претензій громадян щодо грошових виплат німецькою стороною було неправильне розуміння самого характеру виплат, які сприймалися переважно більшістю громадян як очікуване адекватне відшкодування збитків за використання примусової праці. Саме слово «компенсація», вживане в неофіційних документах з приводу виплат (у Законі ФРН йдеться про разові фінансові виплати, а не про компенсацію за працю), сформувало думку про те, що німці повертають зароблені оstarбайтерами гроші. Це спровокувало хвилю листів, автори яких намагалися розрахувати суму адекватної компенсації, яка змогла б їх задовольнити, за примусову працю та завдані збитки, це також викликало претензії спадкоємців померлих у післявоєнний час жертв з вимогою повернути зароблені батьками гроші. Відповідні листи містяться як у листуванні 1990-х рр., так і в 2001 – 2003 рр.

Родичі померлої Марії М. так обґрунтували своє право на виплати: «Компенсація – це грошове відшкодування за виконані роботи. Якщо роботи виконані, то за них потрібно сплатити в будь-який час (і на це немає терміну давності), живим або спадкоємцям. Компенсація – це не хабарі і не пенсії, які виплачують тільки живим. Хто пише, що не має права на отримання компенсації за підневільну працю – той у правовій, демократичній, незалежній державі тільки за такі слова є злочинцем» [4].

Першу виплату 1994 – 1999 рр. проводили відповідно до «Положення про порядок та критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни», яке було затверджено Кабінетом Міністрів України в червні 1994 р. Назва цього документа поклала початок непорозумінням і нерозумінням із боку громадян, дійсно постраждалих у роки війни. Великі групи тих, хто піддався нацистським переслідуванням, проте не мав права на отримання виплат, зверталися як до УНФ, так і до інших інстанцій із проханням, а часто і з вимогою, роз'яснити, чому їх обійшли у вирішенні цього питання. Серед таких груп можна виділити військовополонених, громадян, переслідуваних на окупованій території в межах Радянського Союзу, фольксдойче, яких не вважали постраждалими, хоча їхні долі переважно стали трагічними не тільки в період окупації, а й у післявоєнні роки.

В ухваленому в 2000 р. Законі України «Про жертви нацистських переслідувань» не були згадані також військовополонені та інші жертви нацизму.

Значну роль у нерозумінні прав на компенсаційні виплати зіграли, як виявляється з листів, формальні відповіді Посольства Німеччини та інших німецьких інстанцій із зазначенням, що до УНФ передані гроші для виплати компенсації всім оstarбайтерам, що сприймалося спадкоємцями померлих до 1993 р. жертв нацистських переслідувань як гарантія виплат. Так, Галина Х.

писала: «Де ж решта грошей, зароблених моїм чоловіком і тими, хто працював у Німеччині, але не дожив до 1993 року? Адже вони, як відповів мені аташе Посольства ФРН, в Україну надійшли» [5].

Характеристика груп «відмовників». Можна розділити листи «відмовників» на дві основні групи: тих, хто юридично не мав права на компенсаційну виплату, і тих, хто мав таке право, проте не мав підтвердних документів, потрібних для отримання.

Фонд EVZ здійснював виплати відповідно до Закону Бундестагу ФРН про його створення. При цьому головним чинником було визнання факту рабської або примусової праці претендента, а не нацистських переслідувань. Через те, що кошти фонду формувалися за рахунок підприємств, які використовували працю ув'язнених і примусових робітників, спочатку виокремили лише дві групи претендентів: в'язні концтаборів і гетто, працівники промисловості і державного сектору. Таким чином, з-поміж претендентів були вилучені ті, хто працював у сільському та комунальному господарствах, діти, вивезені зі своїми батьками або народжені в неволі. Тільки за підтримки громадських організацій жертв нацизму та завдяки тому, що Український фонд зміг створити підкатегорії жертв на свій розсуд, ці групи були включені в число претендентів. УНФ прагнув включити до списку претендентів ті групи постраждалих, які вже отримали першу виплату. Можливо, тому українські громадяни не увійшли до числа одержувачів компенсації за завданий матеріальний збиток, хоча, наприклад, у Польщі таку виплату отримало більше 7,3 тис. громадян, у Чехії – понад 4,4 тис. [6]. Слід зауважити, що українські громадяни зверталися до УНФ з цього питання, проте претензії, як правило через злиденне життя в передвоєнні роки, були мізерними. Наприклад, Ніна К. у листі до фонду EVZ про відшкодування матеріальних збитків нарікала: «Усе моє майно, а це пальто зимове і осіннє, хутряна шапка, три костюми, дві пари чобіт, придане нареченої, яке приготували батьки, швейна машинка «Зінгер» – усе це залишилося на місці евакуації, пропало безслідно. І досі я ніякої компенсації за нього не отримала» [7].

Не мали права на компенсаційні виплати (згідно зі стандартною відповіддю-відмовою УНФ 2002 р.) такі категорії громадян:

- військовополонені (за винятком військовополонених, що утримувалися в концтаборах, включених до Міжнародного офіційного переліку концтаборів);
- особи, «які вчинили злочини проти Батьківщини і людства»;
- фольксдойче та члени їхніх сімей як такі, що не переслідувалися націонал-соціалістським режимом;
- особи, евакуйовані або переселені органами окупаційної влади з постійного місця проживання в інші райони, а також затримані під час облав, відправки громадян на примусові роботи тощо, «оскільки вони не були в'язнями і не належать до категорії цивільного населення, яке особливо постраждало від націонал-соціалістських переслідувань» (хоча в Польщі, наприклад, проводилися виплати тим, хто притягувався до робіт на польській території);

- спадкоємці померлих до 16 лютого 1999 р. жертв нацистських переслідувань.

Згідно з процедурою розгляду документів, відмова могла бути отримана заявником як на стадії прийому заяв (у першу чергу це стосується спадкоємців померлих до певних дат і тих, хто переслідувався на окупованій території), так і від Експертної комісії УНФ, яка розглядала заяви разом із пакетом документів. Після відмови Експертної комісії заявник мав право впродовж трьох місяців опротестувати її рішення, подавши скаргу до Апеляційної комісії УНФ, рішення якої було остаточним. За інформацією УНФ, тільки Апеляційною комісією було відмовлено майже 15,5 тис. заявникам (з виплати фонду EVZ), причому майже 2 тис. із них – за порушення строків подачі заяв³. Загальну кількість «відмовників» важко визначити, оскільки багато претендентів отримували відмову в ході звернень до Українського фонду ще до подачі заяв і могли вже більше не звертатися з цього питання. За офіційними даними УНФ, Експертна комісія розглянула 605 000 заяв на виплати від EVZ, кількість жертв нацизму, хто отримав компенсацію (включно зі спадкоємцями, які вказувалися в цій цифрі незалежно від їхньої кількості по числу жертв), становила близько 470 тис. громадян. Таким чином, різницю (135 тис.) становлять як спадкоємці, кількість яких перевищувала кількість померлих жертв, так і «відмовники» Експертної комісії.

Грошові виплати принципово не призначалися колишнім військовополоненим. Однак до Фонду регулярно надходили листи від цієї категорії громадян, у яких вони скаржилися на несправедливість такого рішення й описували свою важку долю. Так, Андрій А. порівнював працю в сільському господарстві своїх односельців, які отримали компенсацію, і каторжну працю в шахтах і кам'яних кар'єрах, куди посилали військовополонених, і вважав, що останні мають набагато більше підстав претендувати на виплати [8]. Через сприйняття компенсації як плати за страждання відмови УНФ викликали протест колишніх військовополонених, оскільки самі вони вважали себе постраждалими. Кількість відмов таким громадянам становила, за інформацією УНФ, близько 2,7 тис.⁴.

Особливу групу серед таких осіб складали колишні військовополонені, які не змогли надати документального підтвердження свого перебування в концентраційному таборі і тому не отримали жодної компенсації. З іншого боку, оскільки розуміння поняття «концтабір» у багатьох громадян було хибним, багато військовополонених вважали табори для військовополонених концтаборами й на підставі цього висували свої претензії на компенсацію. Так, Георгій Г. писав про своє перебування в концтаборах Німеччини, хоча, згідно з архівною довідкою, утримувався в шталагах [9].

Особи, які отримували відмову як такі, що «вчинили злочини проти Батьківщини і людства», зрідка писали до Українського фонду. За інформацією УНФ, Апеляційна комісія відмовила 80 громадянам на підставі їхньої колаборації

³ Автор отримала від УНФ статистику відмов Апеляційної комісії, яка стосується періоду до закінчення виплат EVZ. Тут і далі наводяться дані з цієї статистики.

⁴ Врешті-решт, близько 2 000 колишніх військовополонених в Україні отримали невелику фінансову допомогу (близько 300 євро) у ході гуманітарної акції, яку з 2004 р. проводив союз «КОНТАКТИ».

з окупаційною владою або службою у Вермахті. У нашому арсеналі є кілька листів від громадян, яким було відмовлено саме з такої причини, проте складно однозначно оцінювати їх як таких, що добровільно співпрацювали з ворогом. 16-річного Івана Д. вилучили з числа призначеної для відправки на роботи до Німеччини молоді й зарахували іздовим у армію, проте присяги він не складав і у військових діях участі не брав. Після захворювання на тиф і подальшого його одужання відправили на сільськогосподарські роботи. По поверненні відправили на спецпоселення на 6 років, реабілітували в 1991 р. [10]. Михайло Л. із Закарпаття служив в угорській армії, дійшов до Києва, де усіх русинів відокремили й направили в штрафний табір, потім змусили працювати на заготівлі лісу, рити окопи. А далі «штрафники» пересувалися разом з армією і дійшли до Карпат, там усі розбіглися по домівках [11].

До цієї групи умовно можна зарахувати громадян, які «добровільно виїхали» до Німеччини й були виключені з числа претендентів під час проведення першої виплати. Така позиція УНФ аргументувалася в 1990-ті рр. тим, що той, хто виїхав добровільно, прирівнювався до колаборантів, і тому такі громадяни були виведені з числа «особливо постраждалих жертв нацизму».

Так, Валентині Б. відмовили у виплаті, оскільки вона виїхала добровільно до Німеччини і перебувала в таборі для іноземних робітників. Там вона познайомила з німцем-перукарем, донька якого загинула при бомбардуванні (була дуже на неї схожа). Зав'язалися тісні стосунки з цією сім'єю, після війни вона залишилася в них. Була заарештована «СМЕРШем» нібито через відвідування курсів англійської мови й засуджена на 10 років заслання на Урал. Працювала на лісоповалі, потім її відправили до Астрахані, у тюрмах провела загалом 8 років [12].

Утім, навіть добровільний виїзд у багатьох випадках був викликаний не свідомою співпрацею з окупантами, а банальним бажанням прохарчуватися, тим більше, що іноді неповнолітніх до Німеччини направляли дорослі. Так, Марія Т. потрапила із сестрою до Німеччини тому, що їх записала на виїзд мачуха, яка воліла позбутися дітей [13].

У Оксани З. не було підтвердження примусового вивезення до Німеччини, що стало підставою для відмови у виплатах. У Любові М. в архівній довідці було вказано, що вона виїхала добровільно, проте перебувала на примусових роботах (!). Через смерть свідків авторка листа не могла підтвердити примусовість вивезення в судовому порядку [14; 15]. Ганна М. писала: «Заступник директора архівного відділу А. (яка підписала архівну довідку – Авт.) мене звинуватила, що я добровільно поїхала до Німеччини, адже її не колов той дріт, яким були пов'язані мої руки» [16].

Хоча німецька сторона в ході другої виплати не вимагала підтвердження насильницького характеру вивезення, однак Апеляційна комісія відмовила у виплатах із формулюваннями «відсутність факту депортації (евакуйований)» або «відсутність підтверджувальних документів про насильницьке вивезення

на примусові роботи» майже 100 громадянам, що свідчить про упереджене ставлення до членів комісії тих, хто виїхав добровільно.

Громадяни німецької національності були зараховані УНФ до фольксдойче, які мали пільги на окупованій території і, як правило, евакуювалися з відходом німецьких військ. На підставі цього вони були виключені з числа особливо постраждалих жертв. Загальна кількість відмов за цією ознакою становила, згідно з інформацією УНФ, близько 1,5 тис. Проте в кожному правилі є свої винятки. По-перше, не всі громадяни німецької національності на окупованій території мали статус фольксдойче, по-друге, у будь-якому випадку українських етнічних німців слід вважати жертвами війни. Звертаючись в УНФ, такі заявники аргументували свої претензії тим, що вони працювали в Німеччині в таких же умовах, як і остарбайтери, і тому також мають право на компенсацію.

Найважчі страждання для цієї групи громадян починалися найчастіше після примусового повернення на Батьківщину, коли були репресовані представники цілих національних меншин, у тому числі німецької. Так, Карл Г. був засуджений на п'ять років робіт у виправно-трудоному таборі за те, що зареєстрував себе в гебітскомісаріаті як фольксдойче, був реабілітований лише в 1979 р. [17]. Особливо трагічною була доля дітей, які не є відповідальними за вчинки своїх батьків. Вони постраждали тільки через свою німецьку національність. Наприклад, батько Гільди Ф. був мобілізований у 1941 р. до трудової армії на Урал, а в 1943 р. був засуджений на 10 років. Після відбуття строку покарання перебував на спецпоселенні, тільки в 1991 р. він був реабілітований. Сім'я перебувала на окупованій території і була вивезена в жовтні 1943 р. до Німеччини. Авторка листа писала про своє перебування там, постійну відсутність матері та бабусі, які працювали на польових роботах, сидіння під замком, нестерпні образи і називання «російською свинею». Після депортації в Радянський Союз уся сім'я була відправлена до Сибіру, де проживали під наглядом до 1956 р., а потім до 1960 р. не могли повернутися на батьківщину до Дніпропетровська й оселилися в Молдавії. «Я пізнала всі злидні тільки тому, що народилася німкенєю в колишньому Союзі РСР і була чужою для Союзу РСР «фашисткою», чужою «російською свинею» для Німеччини» [18].

Не підлягали компенсаційним виплатам переміщені по території колишнього СРСР, хоча такі громадяни, як правило, утримувалися в таборах і використовувалися на примусових роботах. Велику групу претендентів-«відмовників» цієї групи складають ті, хто був вивезений до Прибалтики. За інформацією УНФ, тільки Апеляційною комісією було відмовлено майже 280 громадянам як переміщеним особам, причому слід враховувати, що більшість відмов громадяни отримували на стадії подачі заяв на виплати або звернення до фонду за роз'ясненнями.

Рідкісний випадок описала Марія К., яка була вивезена в 1942 р. з Житомирської області в німецьку колонію Цюрихталь в Херсонській області, потім у Тамарине в Миколаївській області, де утримувалася в таборах і

використовувалася на примусових роботах упродовж двох років до визволення цієї території [19].

Особливо гостро реагували на ситуацію з виплатою ті, чиї родичі, які проживають в інших країнах, отримували компенсацію за утримання в тих же таборах. Так, Анатолій М. потрапив разом із родичами як член партизанської сім'ї наприкінці 1942 р. до табору в Брянській області, потім у травні 1943 р. був вивезений із ними в табір у Шауляї (Литва). Його рідний брат, який проживає в Росії, отримав компенсацію за утримання в цьому таборі, а автору листа було відмовлено [20].

Перебування на окупованій території було анітрохи не меншим випробуванням, а можливо, і набагато більшим, ніж примусові роботи в Німеччині, однак, у будь-якому разі, ще більш проблематичним для отримання документального підтвердження про перенесені страждання. Юлія С. і її родина, після того як окупанти спалили партизанське село, ховалися в лісах, а потім їх схопили й пішки відправили в табори в Брянській області, у яких перебували з травня до жовтня 1943 р.: «Які я муки-жахи-страх-сльози перенесла в юні роки – не дай Бог цього бачити нашим дітям-онукам...» [21].

Олександра Д., дочка партизанів, перебувала разом із родиною в Брянських лісах. Батько загинув, а сім'я потрапила в полон і була відправлена до табору колишньої в'язниці в м. Дубно Рівненської області, де перебувала з червня 1943 р. до квітня 1944 р. Авторка листа претендувала на компенсацію за перебування в концентраційному таборі [22].

Миколу Я. схопили німці в 1943 р. і відправили на примусові роботи в Кіровоградську область на будівництво залізниці, там утримувався із травня 1943 р. до березня 1944 р. разом з іншими в'язнями (близько 700 осіб 1925 р. н.) у таборі, який він вважав концентраційним [23].

До переміщених по території в межах однієї держави були зараховані українці, які під час війни були громадянами Польщі або Угорщини, часто вони залучалися до примусових робіт ще до 1941 р. Микола Б. з польської армії потрапив у полон, перебував у таборі один рік, а з 1940 р. до 1942 р. працював на примусових роботах у сільському господарстві, потім повернувся додому [24]. Івана Р. із Закарпаття вивезли на примусові роботи на будівництво аеродрому біля Ужгорода, де перебував у таборі з травня до жовтня 1944 р., піддавався знущанням із боку німців, і угорців, у жовтні в'язнів табору розпустили по домівках [25].

Першу виплату не отримали ті, хто перебував у тюрмах на окупованій території. Пізніше, із прийняттям у 2000 р. Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», колишні в'язні тюрем були зараховані до категорії «інших місць примусового утримання». Проте, за інформацією УНФ, Апеляційна комісія вже в ході проведення виплат від EVZ відмовила більш ніж 5 сотням громадян, які не змогли підтвердити факт використання примусової праці в умовах ув'язнення.

Лідію С. у 1943 р. заарештувало гестапо в Дніпропетровську, причому вона змогла навіть надати копію ордера про арешт, що рідко трапляється, а також документ про перебування після тюрми ще в окупаційний період у лікарні. Однак їй було відмовлено як особі, яка «не належить до категорії громадян із числа цивільного населення, що постраждало від націонал-соціалістичних переслідувань у роки Другої світової війни», оскільки вона перебувала на території Радянського Союзу [26].

Лідію П. заарештували разом із матір'ю і сестрою через батька, якого пізніше стратили нацисти. Перебувала в гестапо близько двох місяців, через побої осліпла на одне око: «І після неймовірних страждань і втрати батька нам пишуть, що ми не постраждали від переслідувань. А що було страшніше, як потрапити в гестапо...» [27].

На наш погляд, саме в цій групі «відмовників» найбільш різняться уявлення про жертви нацистських переслідувань у загальноприйнятому розумінні і в жорстких рамках виплат.

Найчисельнішою групою «відмовників», на підставі аналізу листування, стала група спадкоємців, померлих до 16 червня 1993 р. (дата заснування УНФ) для першої виплати, і до 16 лютого 1999 р. (дата початку переговорів із німецькою стороною щодо виплат жертвам нацизму) для другої. Їхню кількість важко визначити, оскільки відмови в таких випадках давалися як у ході прийому заяв на виплати, так і письмово в ході обробки кореспонденції.

Деякі спадкоємці, отримавши відмову під час першої виплати, не втратили надію отримати її у другу, оскільки вважали таке рішення несправедливим, і знову зверталися з цього приводу до УНФ.

Особливе обурення й невдоволення висловили в листах спадкоємці жертв, які отримали першу виплату й не дожили до другої. У поданні цієї частини «відмовників» зазначається, що гроші виділені німецькою стороною на всіх жертв, тобто гроші тих, хто помер до 1999 р., вже повинні були надійти в Україну.

Надзвичайно гостро заявники реагували на відмову, коли розрив між датою смерті і визначеною датою для виплат становив кілька місяців або навіть днів.

Так, наприклад, Клавдія К., чоловік якої (претендент на виплати) помер 7 квітня 1993 р., аргументувала свої претензії тим, що угода між Україною і ФРН підписана в січні 1993 р. і набула чинності з 30 березня 1993 р., тому вона має право на виплату як спадкоємиця [28].

Марія О., батько якої помер у 1994 р., обурювалася: «Коли звернулася до соцзабезу заповнити заяву на отримання другої, відповіли – мертвим не даємо. Де ж логіка? З якого часу, за яким правом і в якій країні дітей позбавляють права батьківського спадку? Чи це стосується тільки знедолених? Чому зароблені моїм батьком гроші повинні ділитися на когось? Кожен повинен отримати своє, ним зароблене... У нас (дітей) забрали батька, обікрали дитинство, а тепер іншим способом продовжують цю справу інші... Зароблене потом і кров'ю і життям батьків має за законом перейти у спадок дітям» [29]. Олена С. дивувалася: «Яка ж різниця між в'язнями, коли він помер, адже в тому пеклі вони були разом».

Ганна Т. писала: «Чому такий несправедливий закон, чиє це розпорядження? Людина працювала, страждала і не має права на отримання допомоги, бо померла. Але є дружина і діти, які доглядали за ним, коли хворів, можливо, ці хвороби, підірване здоров'я викликані працею «остарбайтера»... Справедливо було б дати компенсацію всім людям, незалежно від того, чи живі вони, чи ні, але мають документи, які підтверджують працю «остарбайтера» [30]. Надія М. так аргументувала свої претензії: «Німеччина вислала компенсацію тим, хто працював у них по документах. Так куди зникла компенсація мого чоловіка? Вона виділялася всім жертвам нацизму, але не всі змогли дожити до неї через підірване здоров'я».

Загалом можна констатувати нерозуміння заявниками обмеження за датою смерті, яке багатьма сприймалося негативно.

До другої групи звернень «відмовників» належать листи громадян, які не мали підтверджувальних документів для отримання компенсаційних виплат і не отримали їх, а також ті, хто не зміг підтвердити свої претензії на вищу категорію (з такою проблемою зіткнулися особи, які мали підтвердження тільки про примусове перебування в Німеччині, утримувався в тюрмі, працював на підприємствах тільки частину року і т. д.). Такі листи містять, як правило, докладний опис перебування в Німеччині, скарги на архівні служби або чиновників, причетних до оформлення документів, нарікання на збереження документів у роки війни. Кількість таких претендентів складно назвати, оскільки відмову вони отримували часто на стадії подачі документів. Якщо, за інформацією Фонду, через відсутність підтверджувальних документів Апеляційна комісія відмовила тільки 4,7 тис. громадян, то негативну відповідь із Міжнародної служби розшуку в Арользені в 2001 – 2004 рр. отримали понад 37 600 громадян України, що часто означало неможливість іншого підтвердження факту примусової праці [31].

Пошук підтверджувальних документів став неабиякою проблемою для постраждалих: у деяких концтаборах радянських в'язнів взагалі не реєстрували, у німецьких архівах часто трапляються помилки в написанні слов'янських прізвищ та імен, багато документів пропало під час бомбардувань або були свідомо знищені. При фільтрації репатрійовані часто свідомо замовчували про роботу на військових підприємствах або спотворювали німецькі назви населених пунктів, що негативно позначалося на змісті архівних довідок і т. д. Так, Катерина Х., за її словами, боялася переслідувань з боку НКВС і під час проходження фільтрації сказала, що працювала на меблевій фабриці, хоча насправді працювала на військовому заводі, що відбилося на змісті архівної довідки. Тим, хто назвав, проходячи фільтрацію, справжнє місце роботи та населений пункт, пощастило найбільше – така довідка була достатньою підставою для виплат. Гірше було тим, хто відразу, ще в Німеччині, був направлений на службу в армію і часто у військовому квитку мав запис про роботи в Німеччині, але не зміг підтвердити конкретного місця роботи документально.

У деяких випадках йшлося про спотворення дати народження або прізвища самими громадянами в роки війни. Так, Анатолія Л. за втечу із трудового табору

відправили до концтабору Дахау, з робочої команди якого він знову втік, а під час арешту назвав зовсім інше прізвище, під яким перебував у концтаборі «Бухенвальд» і далі в інших таборах. Коли евакуювали табір, знову втік, згодом був звільнений американськими військами. За цих причин він не зміг підтвердити своє перебування в концтаборі «Бухенвальд» [32].

Василь Ш. писав: «Не зрозуміло, на якій підставі і за що Експертна комісія визначила мені компенсаційні виплати по категорії «сільгоспроботи, приватне (домашнє) господарство» і призначила мені мінімальну виплату, а фактично я пропрацював тільки на ливарному заводі... Довідки про те, що ми працювали на заводі, нам не видавали...» [33].

Наталія П., інвалід II групи, не змогла надати підтверджувальні документи про свою роботу на фабриці в Мюнхені, однак її брат, який перебував разом із нею, таке підтвердження отримав. У червні 1997 р. він помер, та оскільки інших спадкоємців у нього не було, сестра претендувала на отримання першої виплати, проте вона не була спадкоємцем першої черги і змогла отримати лише частину допомоги на похорон.

Ганна С. так оцінювала проблему збереження документів: «...Хто ті архіви зберігав, кому архіви потрібні були. Люди не знали, архіви зберігати або самі себе рятувати. Де їх можна знайти, якщо горіло все на світі і людей вбивали, спалювали, у колодязь живцем кидали й заковували, а не архіви рятували... Ніхто не їхав добровільно, всіх нас везли примусово в закритому вагоні, і кругом охорона, німці і собаки...» [34]. Марія С. скаржилася: «У мене немає документів, господарів немає в живих. Допоможіть, будь ласка, куди мені ще писати. У мене пенсія дуже маленька, допомог і пільг не отримую. Але я ще хвора, ноги хворі» [35]. Іван Г. нарікав: «Згадую зараз те, що пережив, і стає прикро. Скільки разів нас переписували на збірних пунктах, а в архівних документах мене немає» [36].

В'язень концтабору «Майданек» Корній Х. не отримав компенсацію за перебування в трудовому таборі, оскільки не зміг надати підтверджувальних документів на вищу категорію, хоч його товариші по нещастю отримали такі документи.

Надія К. обурювалася: «То були фашисти німецькі, знущалися над нами, нас за людей там не рахували. А тепер знущаються фашисти-комуністи, нам, колишнім рабам остарбайтерам, Німеччина заплатила дойчмарки, але їх не вирвеш у наших фашистів-комуністів. Я і мої подруги із с. Мар'янське, з якими я була в Німеччині, ні одна людина не отримує німецької компенсації за наше страждання» [37].

Ольга О. за національністю українка, однак народилася на польській території, навчалася в польській школі і в 16 років була вивезена в Німеччину на примусові роботи, де перебувала з 1940 р. до 1945 р., пізніше звільнена радянськими військами. «Коли нас звільняли, ніяких документів нам не видавали. В українських архівах я ніде не перебуваю» [38].

Йосип Т. та його дружина, родом із Лісковського району в Польщі, втратили підтверджувальні документи про перебування на примусових роботах у Судетах у 1941 – 1945 рр. У ході примусового виселення в Україну в травні 1946 р. вночі їх поспіхом вивезли із села [39].

Федір К. перебував у таборі в Нюрнберзі, де на роботах був покалічений і відправлений у числі інших хворих і травмованих у табір до Варшави, який строго не охоронявся, тому він і два товариші вирішили втікати. «На рукавах у нас були нашиті номери, по дорозі ми їх відірвали і кинули. Хіба ми думали, що вони знадобляться», – пояснював він [40].

Марія М. не змогла надати підтвердження свого перебування в концтаборі Аушвіц: номер на руці вона видала через глузування, а всі документи були відібрані під час фільтрації. Неодноразово жінка зверталася до Експертної комісії УНФ, проте не змогла надати документ про перебування в концентраційному таборі, через що отримала відмову [41].

Василь К. отримав негативну відповідь Міжнародної служби розшуку в Арользені через помилку в написанні свого прізвища, тому не міг підтвердити своє перебування на роботах у Польщі. «Мене записували три рази, і у зв'язку з поверненням цієї області Польщі і передачею архівних записів до державного архіву Польщі ніде й жодного запису немає», – обурювався він [42].

Гаврило Щ. був польським українцем, служив у польській армії, з початку війни воював і повернувся в 1939 р. додому, а в березні 1940 р. його вивезли на роботи в Судети, де працював до 1945 р. Після звільнення переїхав до Західної України, ніяких підтверджувальних документів про це він не зміг отримати [43].

Таким чином, за рамками процесу виплат залишилася досить велика група громадян, яка не змогла підтвердити своє право на компенсацію документально. Тільки в поодиноких випадках були призначені виплати на підставі визнання достовірності їхніх спогадів та відповідності історичним реаліям, радше такі випадки можна розглядати як виняток. Слід враховувати, що далеко не всі могли детально й точно описати перебування в чужій країні більш ніж 60 років по тому – точно назвати населений пункт, де вони мешкали, підприємство, прізвища господарів і т. ін.

Що стосується інших груп «відмовників», то тільки Апеляційна комісія відмовила 256 громадянам, як таким, що не належать до осіб, що особливо постраждали від нацистських переслідувань.

До УНФ зверталися й ті, у кого розстріляли батьків або хто зазнав матеріальних збитків під час окупації і в цьому сенсі вважав себе також жертвою нацистських переслідувань. Так, батько Володимира Р. був вивезений на примусові роботи до Німеччини, утримувався в таборі, помер у 1943 р. через важку роботу і голод. «Винищили батька, нехай платять. Я думаю, що Німеччина не збідніє, якщо заплатить мені за мого батька», – писав Володимир [44].

Батько Марії Б. був повішений окупантами в січні 1942 р. у числі заручників за підпал німецького госпіталю в м. Артемівську. Родини повішених готували до

знищення. «Чи можу я отримати від Німецького уряду виплату компенсації за смерть батька, горе і страх, завдані нашій сім'ї, так як я єдина спадкоємиця?» – читаємо в її листі [45].

Степана М. разом з іншими вихованцями дитбудинку в Черкасах вивезли до Німеччини перед відступом німецьких військ. Проте на півдорозі їх залишили напризволяще, і тільки після визволення території діти були повернені назад [46]. Андрій П. у 12 років залишився сиротою. Усю його сім'ю і будинок спалили окупанти, а він біг до партизанів, був важко поранений, залишився інвалідом на все життя [47]. Іван І. претендував на компенсаційну допомогу, оскільки він піддавався небезпеці вивезення до Німеччини – усіх його односельців вивезли, а йому вдалося сховатися, причому за це була до напівсмерті побита його мати, а також сім'ї було завдано матеріальної шкоди [48].

Віра С., інвалід із дитинства, претендувала на виплату компенсації, оскільки під час арешту у її батька було забрано цінне майно. Батька розстріляли, а мати стала інвалідом після отримання повідомлення про загибель сина на фронті в 1942 р. «Відшкодовують тим, хто був викрадений у Німеччину, тим, хто залишився живий. Відшкодовували розкуркуленим сім'ям, тим, хто залишився живий. А наші загинули від тих же фашистів і розграбовано все. Загинули члени сім'ї, залишилися каліками (як я), довічно інвалід II групи. Може, можна якусь суму втраченого відшкодувати?» – невпевнено запитує вона [49].

Ця група листів «відмовників» демонструє, наскільки різними були уявлення громадян про суть нацистських переслідувань, наскільки широкими можуть бути рамки цього поняття.

Проблемні випадки. Слід згадати як один із факторів затягування ухвалення рішення щодо конкретної особи або навіть відмову – формалізований підхід співробітників УНФ до заяв громадян, що можна певною мірою виправдати великою завантаженістю – за день співробітник відділу листів мав підготувати 15 – 20 відповідей на звернення. Якщо врахувати, що більшість листів містять не менше трьох, а в деяких випадках понад десять сторінок рукописного тексту, то можна зрозуміти, що неуважність до деталей в окремих випадках призводила до поспішних рішень. З іншого боку, співробітник УНФ діяв згідно з шаблоном, що не передбачав численних варіацій життєвих колізій авторів листів.

Проте найскладнішою проблемою ставали помилки в підтвержувальних документах. Так, без виплати залишилися окремі цивільні особи, які на підставі документів були зараховані до військовополонених. Наприклад, у Віри О. в архівній довідці було вказано, що вона повернулася з німецького полону (що не було винятком для формулювань фільтраційних органів), хоча їй на момент вивезення було всього чотири роки [50].

Василя Р. мобілізували в армію в 1943 р. у 17-річному віці, однак, оскільки був малолітнім, то не складав присяги й не носив військову форму. Тому, коли його захопили в полон, зарахували до цивільних осіб, разом із якими й вивезли до Німеччини, де працював до 1945 р. Після звільнення його знову забрали до

армії, і тільки тоді він склав присягу. Згідно з військовим квитком чоловік увесь час перебував у полоні [51].

Михайло М., виходячи з оточення, влітку 1941 р. зазнав поранення й залишився в місцевих жителів, звідки повернувся в рідне село, а потім його вивезли на примусові роботи до Німеччини в травні 1942 р. У його військовому квитку записано, що він у липні 1941 р. потрапив у полон (імовірно, так було зафіксовано в документах полку). На цій підставі йому відмовили в отриманні компенсації [52].

Тодиру П., повторно оформляючи військовий квиток, помилково записали, що він перебував у полоні, а не на примусових роботах, що також стало підставою для відмови, хоча його вивезли зі своїми односельцями як цивільну особу [53].

Августині В. спочатку відмовили у виплаті компенсації на тій підставі, що в паспорті вона значилася німкенею за національністю. Дочка українки (проживали в Білорусії) була 9-річною удочерина після смерті матері вітчимо-німцем. У 16 років дівчинка переїхала до тітки в Київську область, звідки після окупації вивезли в 1942 р. на примусові роботи до Німеччини. Тільки завдяки зверненню до Апеляційної комісії УНФ та до інших інстанцій їй нарешті вдалося відновити справедливість [54].

Людмила С. писала: «Я народилася в Україні, батько росіянин, і всі роки свого життя була росіянкою (по батькові). А тепер раптом стала німкенею (по матері)... Чому тільки в цій ситуації, коли мова зайшла про компенсацію, нам визначили нову національність? Мама немає вже 22 роки, а нам і тепер «агукається» – німці. Мало саму матір «тягали» у КДБ. Злочин її – німкеня!.. Якщо нас вважали німцями, так залишили б нас на нашій, так би мовити, «батьківщині». Але тоді ми були росіяни і були громадянами СРСР, і нас врятували! А тепер виявляється, що ми німці!» [55].

Несправедливі, з погляду заявників, рішення про відмову, як правило, були викликані вимогою обов'язкової наявності підтверджувальних документів. Унікальні випадки, що виходили за рамки стандартних уявлень, часто залишалися поза процесом виплат. Найбільш проблематичними були в цьому сенсі долі людей, які неодноразово змінювали свій статус упродовж війни (військовополонений, потім цивільний робочий, потім в'язень концтабору, солдат Червоної армії), проте могли підтвердити всі ці зміни документально. Їдеться не про масове явище, радше, цю групу «відмовників» можна вважати «похибкою», яка не впливає на статистику, однак конкретним людям було від цього анітрохи не легше.

Ставлення до сум та процесу виплат. Складно однозначно оцінити ставлення самих одержувачів грошової допомоги та їхнього оточення до процесу виплат. Одна частина громадян висловлювала подяку Німеччині за те, що про них згадали, інша сприймала виплати як належне або була незадоволена розмірами одержуваних сум. Григорій С. так характеризував процес виплат: «Тривала тяганина німецької сторони з виплатою жебрацької допомоги колишнім остарбайтерам викликає в усіх каторжників законне обурення. Мало того,

що сума цієї допомоги в порівнянні з арбайтерами Франції, Бельгії, Ізраїлю є сміховинною, але ще надання її розтягується на добрий десяток років. А нам сьогодні вже близько 80! Так кому ж буде призначена ця «допомога»?.. Чому уряд ФРН зневажає права остарбайтерів на повну компенсацію за примусову працю в роки війни, перенесені знущання, моральний збиток і втрачене здоров'я у таких розмірах, як громадянам Західної Європи, а також пенсійного забезпечення колишніх в'язнів і всіх громадян, чия праця використовувалася урядом ФРН у роки війни. Одним словом, упродовж багатьох років уряду України ніколи було займатися проблемами знедоленого, приниженого, ображеного остарбайтера. Тому «маємо те, що маємо». Сьогодні ми нікому не потрібні. Знедолене покоління приречене на прискорене вимирання. І, найголовніше, це нікого не хвилює» [56].

Лідія В. у своєму зверненні писала про свою незгоду із сумою компенсації, яку їй призначили, і так описувала свої враження про виплати і людей, що їх одержують: «Вам ми не потрібні, адже ми були і залишилися «зрадниками Батьківщини», а там ми були рабами. Але це не наша вина. А те, що німці не встигли всіх убити, в цьому ми не винні теж. Коли мене відвозили, було нас 25, а повернулося всього 7. І то зараз залишилося троє. Скоро всі в могилі будемо, і Вам не будемо тягарем. Я це зрозуміла відразу, як повернулася додому. Нас ганяли, обзивали і т. д. Подивилася, хто отримує ці гроші, «подачки їхні». Одних привозять, інших привозять, а ті, що ще трохи ходять, ледве піднімаються сходами. Навіть наш банк «Аваль» робить із нас сміх. Вранці по радіо кричать: колишні остарбайтери, несіть до нас євро, ми вас любимо... Нас тільки стали згадувати, коли гроші німці дали. Але що з них, нам дали 660 марок. Читала в газеті, скільки вкрали марок. Але те, що їх судять, нам від цього не легше... Скоро ви звільнитесь від цього тягаря, нам недовго залишилося жити. Що з того, що пропрацювала 40 років і пенсія копійки, так що шкодувати по цьому життю нічого» [57].

Дочка заявниці Катерини К. так висловлювалася про процес виплат у зв'язку з їхнім затягуванням: «Я прошу вас, не мучте цих людей, у яких була пекельна праця, що недосипали і недоїдали, які не бачили свободи, які кращі роки своєї молодості провели в рабстві. Відкрийте свої очі, погляньте на цих дідів, їм уже під 80, а ви їх годуєте обіцянками. Віддайте їм те, що по праву заробили потом і кров'ю, сльозами і здоров'ям... Моя дорога мама потребує грошей для зцілення, адже у нас така дорога медицина. Не засмучуйте старих, вони цього не заслужили» [58].

Різні категорії учасників війни (ветерани, партизани, постраждалі на окупованій території) виплати тільки певній групі жертв сприйняли неоднозначно. Неналежне ставлення з боку власної держави викликало образу за втрачене здоров'я і молодість, перенесені злидні, які компенсувати нікому, і нема до кого пред'явити претензії.

Яків О. скаржився: «Ви знаєте, дуже прикро померти з думкою, що німці виявилися чеснішими, ніж наші люди. Все-таки через 50 років згадали про нас і виплатили нам гроші. І чув, що ще будуть доплачувати. А як же нам прикро, тим

людям, які не отримали і перший раз. Якби сказали відразу: не чекай і не буде – легше було б, повірте. А то кожен день думаєш: а чим я не такий, як інші, чим же я перед Богом завинив, що він посилає для мене одні муки?» [59].

Підсумки. Загалом листи «відмовників» можна розглядати як ілюстрацію недосконалості розробленої системи виплат, через яку за рамками процесу залишилися численні жертви нацизму. Наміри німецької сторони не відповідали очікуванням постраждалих у роки війни людей на отримання гідної компенсації. Формалізована процедура і жорсткий стандарт підтверджувальних документів у деяких випадках не залишали для колишніх жертв надії на отримання фінансової допомоги. Обурення, жаль, відчай – цей спектр сприйняття підходів бюрократичних структур до процедури виплат особливо виразно простежуються в листах «відмовників», яким, як правило, приділялося зовсім небагато уваги й через завантаженість співробітників УНФ, і через набутий ними за роки роботи психологічний захист від страждань воєнного часу і здебільшого тяжке нинішнє становище колишніх жертв нацизму.

Виключення з числа претендентів на виплати стало психологічною травмою для «відмовників», хоча в переважній більшості випадків її можна було б передбачити заздалегідь за умови ознайомлення з положенням про виплати і законом ФРН про створення EVZ. Категорична незгода з розробленою схемою виплат спровокувала потік листів громадян з описом їхніх страждань, перенесених у роки війни. На думку цих громадян, вони заслуговували компенсації. Особливе розчарування спіткало тих, хто мав право на виплати, проте не зміг їх отримати через брак підтвердних документів. «Відмовники» зазнали невдачі, зіткнувшись із бюрократичною машиною, запрограмованою на певні вимоги, і у цьому сенсі вони є забутими жертвами війни.

Джерела та література:

1. *Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts. Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» und ihre Partnerorganisationen. Hrsg. von Constantin Goschler u.a. 4 Bände. Wallstein Verlag, Göttingen, 2012.*
2. Колекція УНФ. – Справа 22-97. – № 04/2475.
3. Там само. – Тека VI-2002. – № 07/1554.
4. Там само. – Справа 30-1998. – № 04/3008.
5. Там само. – Справа 16-1998. – № 04/1593.
6. *Jansen M., Saathoff G. (Hrsg.) Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung EVZ, Goettingen., 2007. S. 227.*
7. Колекція УНФ. – Тека II-2002. – № 05/10905.
8. Колекція УНФ. – Справа 25-1997. – № 04/2817.
9. Колекція УНФ. – Справа 32-1998. – № 04/2387.
10. Там само. – Справа 34-2002. – № 04/2659.
11. Там само. – Справа 22-1997. – № 04/2496.
12. Там само. – Справа 44-1997.
13. Там само. – Справа 42-1997.
14. Там само. – Справа 32-1998. – № 08/5824.
15. Там само. – Тека III-2002. – № 08/6469-01.

16. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1340.
17. Там само. – *Справа 22-1997.* – № 04/2459.
18. Там само. – *Справа 32-1998.* – № 08/5838.
19. Там само. – *Справа 30-2002.* – № 09/6220.
20. Там само. – *Справа 39-1997.*
21. Там само. – *Справа 42-1997.*
22. Там само. – *Справа 19-2000.* – № 04/1598.
23. Там само. – *Справа 31-1997.* – № 04/3446.
24. Там само. – *Справа 21-1997.* – № 04/2360.
25. Там само. – *Справа 30-1998.* – № 04/3027.
26. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2557.
27. Там само. – *Справа 15-2000.* – № 04/1297.
28. Там само. – *Справа 179-2002.* – № 08/16478.
29. Там само. – *Справа 26-2000/04/2214.*
30. Там само. – *Справа 29-2000.* – № 04/2511.
31. Кравченко А., Батурич С. *Українські невідомі Третнього району (минуле і сучасність): публіцистична хроніка.* – Львів, 2005. – С. 131.
32. Там само. – *Тека III-2002.* – № 07/1967.
33. Там само. – *Тека III-2002.* – № 07/3351.
34. Там само. – *Справа 20-2000.* – № 04/1613.
35. Там само. – *Справа 42-1997.*
36. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1476.
37. Там само. – *Справа 25-1997.*
38. Там само. – *Справа 25-1997.* – № 04/2905.
39. Там само. – *Справа 19-2000.* – № 04/1583.
40. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1462.
41. Там само. – *Справа 30-1998.* – № 04/3008.
42. Там само. – *Справа 36-2002.* – № 08/13591.
43. Там само. – *Справа 21-1997.* – № 04/2419.
44. Там само. – *Справа 16-1998.* – № 04/1597.
45. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1459.
46. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2601.
47. Там само. – *Справа 18-2000.* – № 04/1552.
48. Там само. – *Справа 22-1997.* – № 04/2533.
49. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2623.
50. Там само. – *Справа 25-1997.* – № 04/2810.
51. Там само. – *Справа 20-2000.* – № 09/2121.
52. Там само. – *Справа 14-1998.* – № 04/1293.
53. Там само. – *Справа 14-1998.* – № 04/1292.
54. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1276.
55. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1275.
56. Там само. – *Справа 11-2002.* – № 04/785.
57. Там само. – *Тека I-2002.* – № 08/15227.
58. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1322.
59. Там само. – *Справа 19-1999.* – № 04/2149.

© Марина ДУБИК

«ОТКАЗНИКИ» – ЖЕРТВЫ НАЦИСТСКИХ ПРЕСЛЕДОВАНИЙ ВНЕ ПРОЦЕССА КОМПЕНСАЦИОННЫХ ВЫПЛАТ

Рассматриваются обращения относительно компенсационных денежных выплат гражданам – жертвам нацистских преследований, которые по разным причинам не были признаны государством и соответствующими учреждениями. Создан коллективный портрет «отказников». Анализируются мотивации обращений граждан в УНФ, характеризуются различные группы «отказников», освещаются проблемные случаи, решение которых зависело от позиции Экспертной комиссии УНФ, дается оценка отношению граждан к суммам и процессу выплат.

Ключевые слова: *жертвы нацистских преследований, «отказники», оstarбайтеры, военнопленные, фольксдойче, Украинский национальный фонд «Взаимопонимание и примирение», Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

© Marina DUBYK

“REFUSENIKS” – VICTIMS OF NAZI PERSECUTION OUTSIDE THE PROCESS OF COMPENSATION PAYMENTS

Considered the appeals regarding compensation cash payments of citizens – victims of Nazi persecution who were not recognized by different reasons as such by the State and relevant agencies. Showed the collective portrait “refuseniks”. Analyzed the motivation of citizens to UNF, characterized by various groups of “refuseniks”, highlights the problem cases, the solution of which depended on the position of the Expert Commission UNF, assesses public perception of the amounts and process payments.

Key words: *Ukrainian National Fund “Mutual Understanding and Reconciliation”, “refuseniks”, victims of Nazi persecution, Memorial complex “The National Museum of the History of the Great Patriotic War 1941 - 1945”.*